

ІДЕАЛ ГРОМАДЯНИНА В ПОЄДНАННІ “НАЦІОНАЛЬНОГО” ТА “ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО” У ПОГЛЯДАХ ВІТЧИЗНЯНИХ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ І ПЕДАГОГІВ (1895–1910 РР.)

У статті систематизовано погляди представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху на ідеал громадянина, що відобразили як “песимістичні”, так і “оптимістичні” позиції, які, проте, консолідувалися в розумінні ідеалу громадянина у поєднанні “національного” та “інтернаціонального”.

Ключові слова: громадянське виховання, представники вітчизняного громадсько-педагогічного руху, ідеал громадянина.

Важливість громадянського виховання підростаючого покоління, його мету, завдання й зміст визначено в законах “Про освіту” (1991 р.), “Про вищу освіту” (2002 р., зі змінами 2014 р.), а також у концепціях національного виховання (1995 р.), виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996 р.), громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000 р.), громадянської освіти в школах України (2001 р.).

Для подальшого розвитку теорії та практики громадянського виховання особливого значення набуває творча спадщина представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., оскільки означений час, за переконанням сучасних вітчизняних науковців, є невичерпним джерелом розвитку української педагогіки. Зокрема, О. Сухомлинська відзначила, що цей період пов’язаний зі становленням “модерної педагогічної думки” на основі пріоритету таких цінностей, як “українська (рідна) мова, патріотизм, історизм, народність, релігійні морально-етичні постулати”, і, на думку Н. Побірченко, став добою “високого злету духовності, відродження національної свідомості, розквіту творчості в науці, літературі, мистецтві, педагогіці України”.

Метою статті є узагальнення поглядів вітчизняних громадських діячів і педагогів у період 1895–1910 рр. на ідеал громадянина, який було визначено у поєднанні “національного” та “інтернаціонального”.

В умовах політизації суспільного життя за часів правління Миколи ІІ представники вітчизняного громадсько-педагогічного руху на тлі поширення соціалістичних ідей у загальноросійському духовному просторі розвинули національно-патріотичний ідеал громадянина як людини гармонійної у фізичному й духовному сенсі, активного члена суспільства і трудівника, загальною ознакою яких стало поєднання загальноєвропейських цінностей життя (гуманізм, демократизм, свобода, рівність, гідність, справедливість) із національно-патріотичними устремліннями (любов до рідної землі, працелюбність, волелюбність, боротьба за кращу долю і щастя народу) та інтернаціональними мотивами (громадянин як людина національної та світової спільноти).

Саме таке розуміння ідеалу громадянина міститься у творчій спадщині Б. Грінченка (1863–1910), М. Грушевського (1866–1934), С. Русової (1856–1940).

Так, наприклад, голова Київської “Просвіти”, педагог і письменник Б. Грінченко, педагогічні погляди якого остаточно сформувалися в середині 1890-х рр., ідеалом громадянина визначав гуманну й демократичну особу, яка спроможна бути істинним патріотом і трудівником та є розвинутою в духовному, розумовому, культурному й фізичному сенсі.

Б. Грінченко вказував, що підростаюче покоління мусить бути спроможним виконати роль “громадян світу”. Так, наприклад, у статті “Жан Массе і французька Ліга народної просвіти” він наголошував, що освіта повинна мати загальнонародський характер, інтернаціональну й гуманістичну спрямованість та забезпечити всебічний і гармонійний розвиток особистості відповідно до культурно-історичного досвіду і духовних цінностей українського народу [1].

За такий же образ громадянина виступала громадська діячка і педагог С. Русова, яка у статті “Соціальне виховання, його значення в громадському житті” писала, що необхідно забезпечити “широкий, вільний розвиток усім духовним силам дитини та її здібностям” [8, с. 144].

Зі свого боку, М. Грушевський наголосив, що важливою рисою громадянина є обов’язок служити державі-громаді, яка існуватиме для загального добробуту й щастя. Він з прикрістю писав про занепад “вищих шкіл”, що не виконують своєї місії – формування такого типу інтелігента (фахівця), який би пройшов загальний курс наук і отримав належну спеціальну підготовку [2]

Подібні погляди мали М. Демков (1859–1939), В. Вернадський (1863–1945), І. Сікорський (1842–1919), які, висвітлюючи ідеальний образ громадянина, вказували на необхідність гармонійного фізичного й духовного його розвитку.

М. Демков у творі “Педагогічні правила і закони” ідеалом громадянина визначав таку особистість, яка досягла “повноти розвитку фізичних і духовних сил” і в змозі “бути великою людиною”. Для цього, за переконанням педагога, “грецька теорія гармонійного розвитку ... і нова теорія прагнення до ідеалів істини, добра і краси мають бути замінені” більш адекватною науковим вимогам “теорією повноти розвитку сил і морального самовдосконалення” [23].

У свою чергу, В. Вернадський підкреслював необхідність усвідомлення громадянином своїх сил і прав для того, щоб бути готовим розумно управляти своїм існуванням [11], а І. Сікорський акцентував потребу узгодити в особистості громадянина свідоме із тілесним – тобто досягти гармонійності духу й тіла, розуму, почуттів і волі [9].

Незважаючи на несприятливі суспільно-політичні умови в Російській імперії початку ХХ ст., більша частина представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху (Л. Українка, М. Черемшина, Г. Хоткевич та ін.) виявляла оптимізм і впевненість, що найближчим часом спільними зу-

силлями українства вдасться виховати національно свідоме покоління громадян, яке забезпечить затвердження української державності – принаймні, в межах автономії.

Так, наприклад, Леся Українка (1871–1913) виявляла оптимістичні настрої. Перші її твори (збірка “На крилах пісень”) були сповнені патріотичних і громадянських мотивів, а у складеному нею власноруч підручнику “Стародавня історія східних народів” (1891 р.) лунали співчуття визвольній боротьбі трудящих і переконання в тому, що український народ, попри всі суспільно-політичні та культурно-освітні перепони з боку австро-угорського і російського урядів, здобуде щасливе і справедливе майбутнє. Для цього, на думку поетеси, необхідно готуватися до “суворого життя”, що вимагає ідеалу громадянськості в образі мужньої і вольової людини, яка служить народу і живе з користю для трудящого люду (автобіографічні твори “Мрії”, “Як дитиною бувала”) [14, с. 120–121].

Крім того, Л. Українка пов’язувала своє розуміння ідеалу громадянина не тільки з українськими потребами, а й наділяла його світовою місією звільнення всіх поневолених і знедолених народів. Тому, звертаючись до зрілого покоління, вона закликала його до виявлення солідарності у визвольній боротьбі й усвідомлення своєї правоти у цій нелегкій і благородній справі.

Так, наприклад, у статті “Додаток до впорядника до українського перекладу книжечки “Хто з чого жие” (1901 р.) Л. Українка наголошувала: “Робітники всіх країн, єднайтеся! Єднайтесь, як вільний із вільним, рівний з рівним!” і підносила їх революційний дух і настрої: “Чия правда, того й буде сила!” [13, с. 306].

Оптимістичні настрої щодо ідеалу громадянина виявляв також письменник і педагог М. Черемшина (1874–1927). Він пов’язував його з образом інтелігента-просвітителя, якому було “непривітно і лячно ... у нашому краю”, тому прагнув нести світло науки своєму народові (“Осінь”). При цьому М. Черемшина закликав не обмежуватися освітніми справами, а “розкувати кайдани, нагріти студену країну” (“Щоб не тії гори”) і був переконаний, що темнота “щезне”, і люди опиняться “в ясній країні радощів” [17, с. 29].

Громадянський оптимізм М. Черемшини – це поєднання любові та ненависті, радості та суму, натхнення і розпачу. Педагог вірив у силу народу і тих людей, що “підуть до бою, переможуть” і здобудуть “долю волю” у рідному краї, і не розумів тих, хто шукає волі у чужих краях – в Америці та Канаді (цикл віршів “До Бразилії”).

Оптимістичним духом просякнутий також громадянський ідеал особистості у поглядах письменника, педагога і композитора Г. Хоткевича (1877–1938), який виступав за революційний шлях розвитку суспільства, про що й написав у творі “Так мусило бути” (1908 р.): “Відібрати силу правительства – це значить зробити революцію” [16, с. 193].

Свій зразок ідеалу громадянськості Г. Хоткевич втілює в образі головного героя повісті “Довбуш”. Літературний портрет, який був створений письменником на основі реальної історичної особи Олекси Довбуша (у

XVIII ст. на західноукраїнських землях очолив повстанський рух проти поміщиків), є прикладом мужнього й безстрашного борця за народне щастя, який захоплював панське майно й роздавав його бідним, тому "...загриміло ім'я Довбуша по всій гірській окрузі" [15, с. 201].

Учитель і поет В. Пачковський (1878–1942) щиро вірив у перемогу визвольної боротьби і світле майбутнє українського народу. Зокрема він був упевнений, що "бурі буде ясний день, зійде зерно ..., веселка ... заблิสне ..., сповістить весну нам!", і переконував свого читача в цьому: "Я чую серцем, знаю я" [5]. Він був сповнений віри, що українські землі обов'язково будуть вільними – "...мені снилася мрія – Україна ... красується вільна, своя, у весні!" [6].

Такої ж думки дотримувався поет і революціонер Г. Чупринка (1879–1921), який, звертаючись до кожного українця, писав: "...Вірю я – ...ти будеш вільним наяву!" і закликав до боротьби: "Гей, на весла..., розігнавши млявий сон, ... виллем в море наше горе, ... роздратуєм, загартуєм нашу міць для ворогів!" (1909 р.) [18].

Проте не всі українські громадські діячі, письменники й педагоги були налаштовані оптимістично. У своїх роздумах, пошуках, сумнівах і ваганнях деякі з них втрачали надію на скоріші суспільно-політичні зміни, тому обмежувалися закликами до терплячої і наполегливої культурно-просвітницької діяльності, щоб з часом поступово задовольнити всі потреби українства.

Так, педагог і письменник-новеліст Л. Мартович (1871–1916) наголошував на необхідності виявлення людиною таких громадянських рис, як політична свідомість і громадянська чесність (оповідання "Іван Рило" 1895 р.), протестував проти пасивного й затурканого стану народних мас і напередодні революційних подій 1905–1907 рр. закликав до терплячих, поступових змін ("Винайдений рукопис про руський край", "Стрибожий дарунок") [7, с. 69–70, 72–77].

Письменник-новеліст Галичини В. Стефаник (1871–1936), виявляючи свої опозиційні настрої до існуючого державного устрою на українських землях, у листі до О. Гаморак (грудень 1900 р.) писав, що не треба "жити, як Бог приказав – сумирно і спокійно" [10, с. 184].

Проте В. Стефаник нерідко демонстрував песимістичний настрій щодо людської долі. Літературні герої В. Стефаника – це переважно "пасивні або інертні" люди, слабкі духом ("Боже, ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен вже йти"), а через бідність навіть зважуються на злочини [10, с. 149].

Загальною рисою тогочасних поглядів українських громадських діячів, письменників і педагогів на ідеал громадянина було пропагування зразків істинної громадянськості та засудження псевдопатріотизму.

Так, Л. Українка гнівно викривала пристосовницький характер західноукраїнських псевдопатріотів, які діяли за принципами "чия сила, того й воля", "на чиєму возі їдеш, того й пісню співай" і намагалися виправдати таку свою "залізну консенквенцію" (тобто довести начебто послідовний характер свої намірів) піклуванням про інтереси українського народу. Така позиція, за переконанням української письменниці, не відповідала зразкам істинного па-

тріотизму і могла вразити “національне почуття ... народовських патріотів і релігійне почуття всього русько-українського народу...” [12, с. 13–14].

Зі свого боку, Л. Мартович в оповіданнях “Хитрий Панько” (1901 р.), “Квіт на п’ятку” (1901 р.), “Війт” (1903 р.), “Смертельна справа” (1903 р.), у новелі “Грішниця” (1905 р.) викривав псевдodemократичний характер буржуазних інституцій та їхню антинародну сутність [4, с. 119], а висвітлюючи суспільно-політичне життя тогочасного українства, підходив до нього з морально-етичних позицій – таврував тих, хто торгував інтересами народу і насправді був “перевертнем” (оповідання “Іван Рило”, 1895 р.) [4, с. 69–70].

У свою чергу, М. Черемшина істинність патріотичних почуттів вимірював карбами, які “ніколи не загнояться і не заростуть панським салом” [17, с. 14], а актор і письменник М. Яцків (1873–1961) наголошував, що справжня людина вміє бути і справжнім патріотом – тобто “вміє ділити тишину”, а псевдопатріот (“марний чоловік”) “фальшивим рухом продирає її і падає в безодню” [19].

Висновки. Таким чином, політизація вітчизняного духовного простору в період 1895–1910 рр. спричинила ствердження національно-патріотичного образу громадянина – громадянина-патріота (“громадянина-захисника” народу або “громадянина-революціонера” – борця за українську самостійну й незалежну державність), активного члена суспільства і трудівника, гармонійно розвинутого у фізичному й духовному сенсі, який керується загальноєвропейськими цінностями життя (гуманізм, демократизм, свобода, рівність, гідність, справедливість) та виявляє національно-патріотичні почуття (любов до рідної землі, працелюбність, боротьба за кращу долю і щастя народу).

Крім того, впродовж 1894–1910 рр. громадські діячі, письменники й педагоги продовжували засуджувати виявлення псевдопатріотизму, а також піднесли на рівень розуміння ідеалу громадянина як громадянина-патріота у поєднанні “національного” та “інтернаціонального”.

Список використаної літератури

1. Грінченко Б. Жан Массе і французька Ліга народної просвіти / Б. Грінченко. – Київ, 1913. – С. 79–80.
2. Грушевский М. Украинство в России, его запросы и нужды / М. Грушевский. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 13–14, 24, 37–39.
3. Демков М. И. Педагогические правила и законы (начало) / М. И. Демков // Педагогический сборник. – 1899. – № 8. – С. 87–113.
4. Мартович Л. Твори / Л. Мартович. – Київ : Дніпро, 1976. – 426 с.
5. Пачковський В. Жайворонок / В. Пачковський // Українське слово: в чотирьох книгах. – Київ : Аконт, 2003. – Кн. 1. – С. 202.
6. Пачковський В. Я плакав у сні ... / В. Пачковський // Українське слово: в чотирьох книгах. – Київ : Аконт, 2003. – Кн. 1. – С. 202.
7. Погребенник Ф. Лесь Мартович. Життя і творчість / Ф. Погребенник. – Київ : Дніпро, 1971. – 194 с.
8. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / С. Русова. – Київ : Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.
9. Сикорский И. А. Психологические основы воспитания и обучения: Речь, произнесенная в торжественном заседании Второго Съезда Отечественных психиатров

в Києве профессором психіатрії при Університете св. Володимира І. А. Сикорским / І. А. Сикорский. – Київ, 1905. – С. 14.

10. Стефанік В. Кленові листки / В. Стефанік. – Київ : Дніпро, 1978. – 214 с.

11. Страницы автобиографии Вернадского. – Москва, 1991. – С. 184.

12. Українка Л. “Безпардонний” патріотизм / Л. Українка // Зібрання творів у дванадцяти томах. – 1977. – Т. 8. – С. 12–14.

13. Українка Л. Додаток до впорядника до українського перекладу книжечки “Хто з чого жиє” / Л. Українка // Твори в п’яти томах. – Київ : Держ вид-во худ. літ-ри, 1954. – Т. IV. – С. 303–306.

14. Українка Л. Твори в чотирьох томах / Л. Українка. – Київ : Дніпро, 1981. – Т. 1. – 541 с.

15. Хоткевич Г. Довбуш / Г. Хоткевич. – Москва : Советский писатель, 1969. – 447 с.

16. Хоткевич Г. Так мусило бути / Г. Хоткевич // Твори в двох томах. – Київ : Дніпро, 1966. – Т. 1. – С. 189–203.

17. Черемшина М. Карби / М. Черемшина. – Київ : Дніпро, 1974. – 212 с.

18. Чупринка Г. Гей, на весла! / Г. Чупринка // Українське слово: в чотирьох книгах. – Київ : Аконт, 2003. – Кн. 1. – С. 219.

19. Яцків М. Adagio consolante / М. Яцків // Українське слово: в чотирьох книгах. – Київ : Аконт, 2003. – Кн. 1. – С. 192.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2014.

Ткачев С. І. Идеал гражданина в сочетании “национального” и “интернационального” во взглядах отечественных общественных деятелей и педагогов (1885–1910 гг.)

В статье систематизированы взгляды представителей отечественного общественно-педагогического движения на идеал гражданина, которые отразили как “пессимистические”, так и “оптимистические” настроения, но при этом консолидировались в понимании идеала гражданина в сочетании “национального” и “интернационального”.

Ключевые слова: гражданское воспитание, представители отечественного общественно-педагогического движения, идеал гражданина.

Tkachov S. Ideal of Citizen in Combination of “National” and “International” in the Looks of Domestic Public Men and Teachers (1895–1910)

In the conditions of political life in the days of the rule of Mykola II representatives of domestic public-pedagogical movement on a background distribution of socialistic ideas in all-Russian spiritual space developed the national and patriotic ideal of citizen as a harmonious man in physical and spiritual sense, active member of society and worker, the general sign of which was become by combination of the European values of life (humanism, democracy, freedom, equality, dignity, justice) with national and patriotic aspirations (love to native land, industriousness, love of freedom, fight, for the best fate and happiness of people) and international reasons (citizen of country and at the same time world, that as a man of national and world association).

Without regard to unfavorable social and political terms in the Russian empire of beginning of XX century greater part of representatives domestic public-pedagogical movement have the optimism and was sure that in the near time by joint efforts it will be succeeded to educate the conscious generation of citizens, which will be able to provide claim of the Ukrainian state system, nationally at least, within the limits of autonomy).

However adjusted not all Ukrainian publicmen, writers and teachers, were optimistically. In the reflections, searches, doubts and vibrations, some of them abandoned hope on more quick social and political changing, that is why limited to the appeals to patient in a civilized manner elucidative to activity, in course of time gradually to satisfy all necessities of Ukrainian people.

Key words: civil education, representatives of domestic public-pedagogical movement, ideal of citizen.